

kao skloništa za gubavce pri franjevačkim samostanima. Stambene zgrade su bile većinom od drveta, a crkve od kamena.

Materijalni život je bio izraženiji nego duhovni. Želja za luksuzom se počela ogledati u boljem načinu odijevanja, upotrebi od srebra izrađenog posuđa, nakita itd. Što se duhovnog života tiče, počela se širiti pismenost i veći nivo zabave sa glumcima i ostalim artistima.

Kako se Bosna kroz teritorijalno širenje i privredni razvitak povezala sa vanjskim svijetom, tako su i njena materijalna i duhovna kultura bile prožete raznim uticajima sa Istoka i mnogo više sa Zapada. Normalno, postojala je i bosanska osobitost. Gotički uticaj se ogledao kroz način odijevanja, prstenje, skulpturu i katoličku crkvenu arhitekturu, a istočni, pravoslavni, u gradnji crkava raške i moravske škole, te turski, i prije pada Bosne, u raznim vrstama oružja, tkanina i odjeće. Bosanska specifičnost se ogleda u izradi pojedinih dijelova odjeće, srebrnih predmeta i nekih oružja. Iako je i duhovna kultura, kao i materijalna, bila pod uplivom raznih međuuticaja, ipak je ta sfera teže uočljiva.

Na kraju, šta kazati o ovoj monografiji? Prije svega, to je djelo koje je prvi put na sintetički način obradilo gradska naselja i predstavilo srednjovjekovnu Bosnu kao urbanu zemlju. Tako smo dobili uvid u razvoj jednog drugog društva, malo poznatog na našem tlu. Autor kaže: »Za sto godina svoga razvoja i uspona, bosanska gradska naselja poprimila su mnoga obilježja evropskih gradova onoga vremena, ali su istovremeno izgradila svoju sopstvenu fizionomiju. U njima se javljaju novi oblici života i rada, vjesnici jednog novog doba i jedne nove kulture, u mnogo čemu različite od feudalne«. (str. 352) Kako je autor prevashodno izuzetan znalac finansijsko-ekonomskih, javnopravnih i privatnopravnih knjiga raznih serija Dubrovačkog arhiva, to je mogao na dobroj osnovi opisati i više sfere čovjekova života.

Interdisciplinarnost je u izradi studije uveliko zastupljena, naročito u sferi istorije i arheologije, te će se ovom monografijom moći koristiti i arheolozi, istoričari umjetnosti, ekonomije, prava itd., pri obradi svojih specijalističkih problema.

Inače, knjiga je podijeljena na četiri osnovna dijela: I Pojava i razvoj gradskih naselja (15—142); II Privreda gradskih naselja (143—222); III Društvene i upravne strukture (223—257) i IV Gradska sredina (259—343).

Mr Boris Nilević

HILANDAR, Jugoslovenska revija, Beograd 1978. (str. 224)

Ovo je knjiga o bezimnim ljudima, koji su u samoći, udaljeni od strasti svake vrste stvarali djela dostojna divljenja. Kripta manastira je »...trošna, crvotočna i memljiva zgradica gde su po isto tako crvotočnim policama poredane lobanje bratije hilendarske. Na čelo svake lobanje urezano je (ili u novije vreme ispisano mastiljavom olovkom)

ime — jedna jedina reč: Nikanor, Sofronije i dr. Iza toga je bio ceo čovek, koji se svojevoljno sveo na to kalendarsko ime bez lika i porekla, da trudom svojim ostavi potomstvu prepise svetih tekstova, hronika i neocjenjive inicijale, vinjete, ikone . . .« (str. 17).

Monografiju su napisali profesori beogradskog Univerziteta: dr Vojislav Đurić, dr Dejan Medaković i dr Dimitrije Bogdanović. Predgovori su iz pera dr Pavla Savića i dr Svetozara Radojčića.

Tekstom su obuhvaćena sljedeća poglavlja: Sveta Gora (21—30); Hilandar u srednjem veku (31—130); Pod turskom vlašću, XVI i XVII vek (131—170); Pod Turcima, XVIII i XIX vek (171—196) i Istraživanja Hilandara (197—204). Tu su još, Bibliografija i Index.

Hilandar su krajem XII stoljeća obnovili srpski veliki župan Stefan Nemanja i njegov sin Sava, na mjestu »potpuno pustog i ugušenog« grčkog manastira. Nalazi se na poluostrvu Atosu ili Svetoj Gori u sjeveroistočnom dijelu Grčke. Nijedan srpski manastir nije postigao takav uspon kao Hilandar. To je išlo sa rastom društveno-ekonomske i političke moći Srbije na Balkanu. Srpski vladari i vlasteoske porodice su manastir pomagale, darujući mu sela, trgove, planine i vinograde, tako da su vremenom njegova vlastelinstva, u početku od devet poklonjenih sela Stefana Nemanje iz 1198. godine, narasla u najveći kompleks crkveno-manastirskog posjeda srednjovjekovne Srbije. Prostirala su se od Soluna do više Paraćina.

Život u manastiru je uredio Sava Nemanjić po Hilendarskom tipiku koji je on sastavio. Monasi manastira prema ovom tipiku čine čvrstu zajednicu rada, trpeze i duhovnog života pod vođstvom igumana. Duhovnom životu je data prednost. Prema navodima monografiji, »Hilandar je, dakle, imao da neguje sve stupnije pravoslavne duhovnosti i askeze, od onoga opšteg i svakome pristupačnog, u zajednici, do elitnog izdvajanja i osamostaljivanja dvojice ili trojice monaha radi kontemplacije, isihastičke molitve i književnog rada« (str. 40). Bili su slobodni i od same carske vlasti, simbolično predstavljene u igumanskoj palici (žezlu). Sava je ustanovio i milosrdnu djelatnost »za stranu braću i nemogućnike« kao i prvu srpsku bolnicu s posteljama za oboljele monahe i bolničare. Ona se sastojala od jedne kelije, da bi kasnije bila proširivana i potpomagana od srpskih vladara (Dušana i Lazara) posebnim dohotkom i besplatnom opremom. Liječilo se po onovremenim najsavremenijim priručnicima zapadnoevropske medicine, utemeljene na klasičnim tradicijama.

Srednjovjekovna Srbija je u Hilandaru dobila središte svog duhovnog života. Njegovim posredstvom Srbi usvajaju vizantijsku civilizaciju i antičko nasljeđe. U njemu je bila monaška škola, neka vrsta duhovne akademije za mlade srpske kaluđere. Prvaci srpske crkve, književnosti i teologije prošli su u srednjem vijeku kroz hilendarsku školu (Domentijan, Teodosije, Danilo, Nikodim i dr.). Igumani ovog manastira su se pokazali i kao vješti diplomati u osjetljivim srpsko-vizantijskim odnosima.

Biblioteka manastira je bila puna knjiga namijenjenih bogoslužbenju, molitvi i razmišljanju, vjerovatno dvojezičnih, s obzirom da se nalazio u grčkoj sredini. Prepisivački rad u okviru skriptorijuma je bio

veoma razvijen, kao i prevodilački, kojim se prate i prevode savremena vizantijska teologija i asketika.

Cvjetanje hilendarske umjetnosti je počelo za vladavine kralja Milutina (1282—1321), koji je podigao, između ostalog, nov saborni hram, vjerovatno 1293. godine. Freske unutar hrama po vrijednosti i po shvatanjima ne zaostaju pred poznatim djelima znamenitih slikara u Carigradu i Solunu. Hilendarska zbirka ikona je od historijske i umjetničke vrijednosti, kao i umjetnost iluminacije u rukopisima, koja čeka svog istraživača.

Novo razdoblje u historiji Svete Gore je njen život pod Turcima, počev od 1430. godine. Osmanlije su priznale autonomiju, ali su udarile po svetogorskom bogatstvu. Oduzimaju se mnogobrojna imanja, ukidaju dohoci i poreski imunitet. »Trebalo je da protekne skoro sto godina od turske najeзде na Svetu Goru pa da se prilike ustale i da se počne pomišljati i na graditeljsku delatnost i na umetničko stvaralaštvo. Mora biti da se, u međuvremenu, imovina osula, da su zgrade oronule, živopis pocrneo i stradao od vlage, mnoge ikone natrulile, knjige oveštale. Prilagođavanje manastira otomanskom državno-pravnom sistemu trajalo je dosta dugo... (str. 140) Ipak, i u ovim teškim vremenima došao je do izražaja politički i umjetnički vitalitet u hilendarskoj sredini. Uspostavljene su u raznim periodima veze sa Rusijom Ivana IV Vasiljeviča (Ivana Groznog), obnovljenom srpskom patrijaršijom, Vlaškom i Moldavijom, bugarskim čorbađijama, Karlovačkom mitropolijom, područjem Boke Kotorske, Dubrovačke Republike i sjeverne Dalmacije. Svi štite i pomažu Hilandar, prema svojoj moći, kroz nekoliko stoljeća turske vladavine.

U turskom periodu duhovni život oscilira. Prepisivanje knjiga je u XVI stoljeću imalo mali zastoj zbog pojave štampanih, koje je manastir dobivao iz srpskih štamparija iz Venecije i zemlje. Kada su štamparije u sedmoj deceniji XVI stoljeća prestale sa radom, oživjelo je i prepisivanje knjiga. U XVIII stoljeću, s obzirom na znatne materijalne nevolje koje su pritisle manastir već od početka tog vijeka, rad na knjiži (prepisivački, prevodilački i redaktorski) je popustio.

Svetogorsko graditeljstvo XVI i XVII stoljeća, pa prema tome i hilendarsko, bilo je uporno konzervativno i ostajalo je u sklopu vizantijske tradicije. Ponekad bi se pojavio neki prelomljen luk, tipično istočnjački ili keramika na fasadama, porijeklom iz poznatih maloazijskih radionica. U sljedećem, XVIII stoljeću, prihvatit će se donekle barok, ali u orijentalnoj varijanti.

U XVI stoljeću slikarska djelatnost je bila većinom u rukama Grka, da bi je početkom XVII vijeka prihvatili Srbi sa Georgijem Mitrofanovičem na čelu. Tada se obrazovala manastirska slikarska radionica s posebnim likovnim jezikom. Georgije je slikao, kako u Hilandaru, tako i u staroj Hercegovini, Dalmaciji i južnom dijelu Srbije. On je bio posljednji značajan majstor starog srpskog slikarstva.

Monografijom o Hilandaru dobili smo bogato saznanje o tome kako su Srbi ulazili u glavne tokove kulturnog života Vizantije i grčke civilizacije i u prožimanju stvorili svoju srednjovjekovnu duhovnost, književnost i umjetnost. I pod Turcima, oni su žilavo držali kakav-takav

kontinuitet. Arhivska dokumenta, knjige, umjetnički predmeti, slikarstvo i arhitektura ovog manastira, čija historija traje od Stefana i Save Nemanjića do XIX stoljeća, kada Hilandar postaje duhovnom baštinom srpskog naroda, pružaju neiscrpne mogućnosti za pisanje novih studija.

Mr Boris Nilević

Veljan Atanasovski, PAD HERCEGOVINE, IRO »Narodna knjiga«, Istorijski institut u Beogradu, Beograd 1979, 262 str.

U našoj istoriografiji dosta je pisano o posljednjim decenijama bosanske samostalnosti i padu Bosne 1463. U tim radovima oblast Hercegovine pominjana je samo uzgredno. Knjiga »Pad Hercegovine« odnosi se na period između 1466, kada je umro herceg Stjepan Vukčić-Kosača, gospodar Hercegovine, i 1481, kada je konačno predana u turske ruke.

Djelo je rađeno na osnovu brojnih objavljenih ili neobjavljenih dokumenata iz dubrovačkog i venecijanskog arhiva, onih koji su ugarskog porijekla, kao i domaćih i stranih hronika. Izneseni su napori za očuvanje jedino preostalog samostalnog dijela nekadašnje bosanske kraljevine, obrazložena je politička, pa i ekonomska situacija, upozoreno na složenost u odnosima sa drugim zemljama, a u svemu naročito istaknuta uloga i značaj vlasteoske porodice Kosača.

Uvodni dio odnosi se na vrijeme hercega Stjepana i pojavu Turaka u ovim krajevima. Sredinom 15. stoljeća bosanski feudanci u međusobnim obračunima često pozivaju u pomoć turske odrede. Nakon što su definitivno pokorili Bosnu, Turci sve agresivnije nastupaju i prema susjednim oblastima. Herceg Stjepan pokušava da ih odbije samostalnim akcijama, kao i čvršćim povezivanjem sa najbližim i najmoćnijim hrišćanskim zemljama, Ugarskom i Venecijom.

Njegov srednji sin i nasljednik Vlatko centralna je ličnost knjige. Na više mjesta autor opširno govori o dugotrajnoj diplomatskoj borbi sa Dubrovčanima oko njegovog dijela nasljedstva. Kada, napokon, iziđe iz nje kao pobjednik, biće to »po skupu cenu — po cenu priznanja turske vrhovne vlasti«. Tada počinje hercegovo političko laviranje između Turaka i hrišćanskih zemalja. S vremena na vrijeme sklapaće kratkotrajne saveze sa jednim ili drugima, a sve bez većeg rezultata u pogledu očuvanja teritorije.

Velika pažnja posvećena je razvoju sukoba hercega Vlatka i njegovog starijeg brata Vladislava. Mada je to očekivao, Vladislavu nikada nije pošlo za rukom da ozbiljnije ugrozi bratovljeve pozicije u zemlji. Uspio se, jedino, znatno približiti kralju Matiji od koga je dobio neke posjede u Ugarskoj.

Budući da su Turci u ovo vrijeme bili u postepenom, ali neprestanom nadiranju, a herceg Vlatko nije imao dovoljno raspoloživih mate-